

Тамара Раковић¹
мастер историчар
Бања Лука

Прегледни научни рад
УДК 930.1/497.15)“1875/1878“
DOI 10.7251/SIC2609073R
COBISS.RS-ID 143958273

**АРТУР ЕВАНС И УСТАНАК У БОСНИ
И ХЕРЦЕГОВИНИ 1875–1878.
ОНОВРЕМЕНА БРИТАНСКА ПЕРЦЕПЦИЈА
И ДАНАШЊА ИСТОРИОГРАФСКА
ТУМАЧЕЊА ЊЕГОВИХ ДЈЕЛА**

Апстракт: *Велика источна криза, која је започела устанком у Босни и Херцеговини 1875. године, била је саставни дио Источног питања које је у другој половини 19. вијека представљало значајан аспект европске политике. Очување Османског царства на Балкану било је од посебне важности за Велику Британију, која је, као поморска сила, жељела да одржи своју доминацију у Средоземљу уз помоћ Турака. Сходно томе, криза у Босни и Херцеговини привукла је и велику пажњу британског јавног мњења, гдје је, поред традиционално туркофилске струје, све више јачао и антитурски покрет предвођен либералима. Један од истакнутих представника тог покрета био је Артур Еванс, путописац и ратни дописник, који је извјештавао о догађајима у Босни и Херцеговини. У овом раду биће представљен утицај Евансових дјела на оновремено британско јавно мњење и њихов значај у каснијим историографским тумачењима устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878.*

Кључне ријечи: *Артур Еванс, Велика Британија, Босна и Херцеговина, Велика источна криза, Источно питање, путопис, јавно мњење.*

¹taki.rakovic@gmail.com

Артур Еванс (1851–1941), археолог који се прославио открићем и изучавањем античке Минојске цивилизације на Криту, у младости је био загрижени борац за права потчињених балканских народа. Његов први долазак на Балкан, у склопу годишњих путовања која је предузимао као оксфордски студент, довео га је у контакт са европским дијеловима Османског царства, а интересовање за ове предјеле које се тада у њему пробудило трајало је читав његов живот.² У вријеме Велике источне кризе 1875–1878, Еванс се својим путописним и дописничким ангажманом укључио у антитурску кампању која је у изузетно кратком временском року успјела промијенити традиционално туркофилски настројено британско јавно мњење. То је посљедично имало значајан утицај и на дјелимичну промјену званичне спољне политике Велике Британије која је до тада играла главну улогу заштитника Османског царства.

Када је у Херцеговини у јулу 1875. године избио хришћански устанак, читава Европа окренула је поглед ка Балкану. Вијести о избијању устанка затекле су Артура Еванса у току припрема за пут у Босну и Херцеговину, но он није дозволио да му новонастала ситуација поремети планове. У августу 1875. године је прешао аустроугарску границу и ступио на тло Босне. Иако су његова лична интересовања била више окренута ка историји, археологији, антропологији и природи, Еванс није могао а не примијетити стање у којем се налазила провинција, па је стога путујући кроз Босну и Херцеговину биљежио и своја запажања и размишљања о становништву и управи. Посматрајући ситуацију која се сваким даном све више компликовала, Еванс је покушавао схватити њене узроке. Своја лична запажања је комбиновао са изјавама других људи и са историјским подацима који су му од раније били познати, и на основу тога је доносио закључке о томе ко је био одговоран за избијање устанка. Највећу одговорност приписивао је неспособној и корумпираној турској управи, а затим и домаћем фанатизованом

² Више о Евансовој младости и путовањима прочитати у: Ann Cynthia Brown, *Before Knossos: Arthur Evans's travels in the Balkans and Crete* (Oxford: University of Oxford, Ashmolean Museum, 1993); Joan Evans, *Time and Chance. The story of Arthur Evans and his forebears* (London: Longmans, Green & Co, 1943); Joseph Alexander Macgillivray, *Minotaur: Sir Arthur Evans and the archaeology of the Minoan myth* (New York: Hill & Wang Pub, 2000).

муслиманском становништву.³ Потчињено хришћанско становништво је највећим дијелом изузимао од одговорности видећи у његовом покрету оправдане разлоге за незадовољство и побуну.

Иако ово прво путовање кроз Босну и Херцеговину није трајало дуго, оно је Артура Еванса трајно сврстало у групу противника Османског царства и обиљежило његов даљи приватни и професионални живот. Када се вратио у Велику Британију довршио је писање путописа, који је и објављен у јуну 1876. године под називом *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, August and September 1875; with an historical review of Bosnia and a glimpse at the Croats, Slavonians, and the ancient republic of Ragusa* (Пјешке кроз Босну и Херцеговину током устанка августа и септембра 1875: са историским прегледом Босне и освртом на Хрвате, Славонце и стару Дубровачку републику). У међувремену, у Босни и Херцеговини није било никаквих назнака да би се стање могло смирити. Сукоби између устаника и муслимана добијали су на интензитету, а прословенска и антитурска агитација у околним областима све више је јачала. Упркос настојањима европских сила да ситуацију смире, локални актери нису били у стању да пронађу рјешење које би задовољило све стране.

Социјално-аграрна побуна из јула и августа 1875. године прерасла је у социјалну и националну револуцију која је пријетила да се прошири по Балкану и отвори Источно питање.⁴ Немогућност Османског царства да у кратком временском року угуши побуну, те њено ширење, довели су до мијешања великих европских сила, а њихова међусобна суревњивост је устанак локалног карактера претворила у кризу европских размјера. Ситуација се посебно закомпликовала када је у Бугарској 1876. године избио устанак. Он је одмах у почетку био угушен од стране Турака, али приче о страховитим турским злочинима над бугарским становништвом су ипак успјеле да се прошире Европом. Србија и Црна Гора, до тада зва-

³ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965), 270–271.

⁴ У историографији се Источно питање односи на питање опстанка Османског царства на Балканском полуострву и у Леванту; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu* (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965), 7.

нично неутралне, објавиле су рат Османском царству. Улазак ове двије балканске тј. српске државе у рат охрабрио је устанике у Босни и Херцеговини. Но, како су устаници гледали на понашање Србије и Црне Горе, тако су и оне своје акције прилагођавале држању великих сила. Аустроугарска, Русија и Велика Британија, међутим, нису имале јединствене интересе. Њихов почетни став да кризу треба смирити како не би дошло до поновног отварања Источног питања, почео је да се мијења по уласку Србије и Црне Горе у рат. Аустроугарска и Русија су започеле преговоре о будућој подјели османских територија, а Велика Британија, изопштена из њихових преговора, чекала је повољну прилику да уништи њихов савез. Велика источна криза била је отворена, а Источно питање још једном је заузело централну улогу у европској политици.

Почетком јуна 1876. године, британски листови почели су писати о догађајима у Бугарској. Описи турских злочина, од пљачкања, па до силовања, сакаћења и спаљивања живих људи, узнемирили су британску јавност чија савјест није могла да се помири са чињеницом да Велика Британија подржава једну исламску државу која на такав начин поступа са својим хришћанским поданицима.⁵ Евансов путопис у којем су босански хришћани представљени са симпатијама, а који је објављен непосредно након догађаја који су узнемирили британско јавно мњење, преко ноћи је постао популаран међу либералима.⁶ Његова популарност је потврђена када га је и сам Вилијам Гледстон (William Ewart Gladstone, 1809–1898)⁷ у једном говору одржаном у Парламенту цитирао, а углед самог Артура Еванса пропорционално је порастао. Он се већ и раније показао као ауторитет за балканска питања, а сада је захваљујући поро-

⁵ Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање* (Београд: Clio, 2018), 184.

⁶ Cathy Gere, *Knossos and the Prophets of Modernism* (Chicago: The University of Chicago Press, 2009), 57.

⁷ Вилијам Е. Гледстон (1809–1898) је био истакнути британски политичар и државник познат по својим реформским напорима. Иако је политичку каријеру започео као конзервативац, касније се истицао својом либералном политиком, па је 1867. постао и вођа Либералне странке. Од 1868. је заузимао положај премијера, али када је на изборима 1874. побјеђен од стране Дизраелија повукао се из политике. У току Велике источне кризе вратио се у политику и касније је још три пута биран за премијера. Више о његовом животу и каријери видјети у: Слободан Јовановић, *Гледстон* (Београд: Завод за уџбенике, 2012).

дичним везама⁸ и личним афинитетима могао започети новинарску каријеру (балканског) ратног дописника *Манчестер гардијана* (*The Manchester Guardian*).⁹

Са новим задатком и циљем, Артур Еванс је у јануару 1877. године стигао у Трст, а одатле је преко Шибеника отишао у Книн гдје се састао са Аделином Ирби (Adeline Paulina Irby, 1831–1911)¹⁰ која је радила на организацији хуманитарне помоћи за босанске избјеглице. Његов циљ је био да помогне у хуманитарним акцијама, обиђе мјеста турских злочина, интервјуише жртве и оствари контакт са устаничким вођама. Као базу за вријеме боравка на Балкану, Еванс је изабрао Дубровник. Ту је убрзо постао познат као „луди Енглец са штапом за ходање“,¹¹ и сви су га сматрали Гледстоновим агентом који финансира устаничке вође.¹² Као дописник *Манчестер гардијана*, Артур Еванс је, уз неколико краћих прекида, на Балкану остао све до краја Велике источне кризе, тј. до почетка аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Из Дубровника који је користио као своју базу, путовао је по Хрватској, Славонији и Далмацији, посјеђивао устанике и муслимане на босанској територији, а одређено вријеме је провео и у Црној Гори и Албанији. Одатле је у Енглеску слао дописе испуњене личним запажањима и комента-

⁸ Артур Еванс је постао дописник *Манчестер гардијана* захваљујући очевом пријатељу Џозефу Прествичу (Joseph Prestwich) и његовом нећаку који је радио као уредник новина. J. Evans, *Time and Chance...*, 184.

⁹ Тираж *Манчестер гардијана* 70-их година XIX вијека износио је око 30 000. Читаоци су били припадници ниже средње и виших класа, углавном Манчестера и других сјеверних градова. Новине су биле наклоњене Гледстону, тј. биле су намијењене претежно либералима и радикалима. Alvar Ellegård, „The Readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain: II. Directory”, *Victorian Periodicals Newsletter*, no. 13 (1971), 4.

¹⁰ Аделина Паулина Ирби, познатија као Мис Ирби (1831–1911), међу српским народом је позната по свом хуманитарном и просвјетном раду на територији Босне и Херцеговине. Године 1866. у Сарајеву је основала школу за дјевојчице, а за вријеме устанка 1875–1878 истицала се својим хуманитарним радом у помагању босанскохерцеговачким избјеглицама. Њена веза са Босном и Херцеговином започела је након заједничког путовања са Георгином Мјур Мекензи (Georgina Muir Mackenzie) по Балкану 1862. и 1863. године, након којег су 1867. објавиле и путопис *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*. Овај путопис доживио је друго издање 1877. године у вријеме Велике источне кризе. Након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године, Мис Ирби се вратила у Сарајево гдје је наставила са својим културно-образовним радом. Сву своју имовину је пред смрт завјештала *Просвјети* и *Задрузи Српкиња*; Петар Мирковић, *Мис Аделина Павлија Ирби, српска добротворка* (Сарајево: Земаљска штампарија, 1921), 8–11; Александар Растовић, *Енглези и Балкан 1837–1914* (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 164–167.

¹¹ У оригиналу: “The mad Englishman with the walking stick”, J. Evans, *Time and Chance...*, 188.

¹² Исто.

рима, а ти дописи су након завршетка устанка реорганизовани и објављени 1878. године у форми књиге под називом *Illyrian letters: a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia during the troubled year 1877* (*Илирска писма*). Ова књига представља значајан и драгоцјен извор информација о устанку 1877. године, иако се не бави детаљним током и свеобухватним приказом устанка. Како сам Артур Еванс каже, његова писма „прије изгледају као споредна освјетљавања Источног питања него као покушај да се изложи сам акт руско-турског рата.“¹³ Премда је као дописник на Балкан дошао прије почетка руско-турског рата, спомињање овог сукоба у контексту предговора књиге јасно показује на коју страну је била усмјерена пажња британских читалаца.

Евансова друга посјета Босни и Херцеговини, праћена честим обиласцима околних јужнословенских области, била је дужа и детаљнија од прве и омогућила му је да се боље упозна и са становништвом и са стањем које је у земљи владало. Посматрајући устанак и изнутра и извана, он је покушавао ускладити потребе домаћег становништва са амбицијама великих европских сила. При томе су велику улогу на његово размишљање вршили и ставови и интереси Енглеске, које као Енглез и родољуб, није могао занемарити. Одговор на то шта је било његово виђење будућности побуњених покрајина дао је већ у предговору *Илирских писама*: „Тај је закључак да је у интересу становништва које лежи између Саве и Јадрана, у интересу саме Хабсбуршке Монархије, у интересу Европе и човечанства да Аустрија прикључи Босну својим поседима и да обнови пропало сизеренство широм целе Илирије. Ја не волим Аустрију и не може се рећи да сам се врло милостиво односио према њој у овој књизи. До ових закључака сам дошао уз велико жаљење. И, уколико сам у могућности да предвидим, мислим да је ширење Аустрије на југ и исток, уз коначну реконструкцију Монархије на илирској или југословенској бази, једини начин који може да спречи Русију од коначног напредовања до обала Јадрана.“¹⁴

¹³ Artur Dž. Evans, *Ilirska pisma* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967), 18.

¹⁴ A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 18–19.

Посматрајући дешавања са историјске дистанце – када знамо посљедице аустроугарске окупације – лако је осудити Евансове ставове. Међутим, потребно је ситуацију сагледати из његове перспективе. Руска пријетња британским интересима на Средоземљу, коју је и он сам често спомињао, није била једини фактор који је на њега утицао. Овај страх од Русије био је помијешан са презиром према османској управи, симпатијама према домаћем јужнословенском становништву, разочарењем у слабост Србије и мишљењем да Словени као већинско становништво могу измијенити сам карактер Хабсбуршке монархије.

Путујући кроз аустроугарске и турске области насељене словенским становништвом, Артур Еванс је на сваком ћошку примјећивао доказе инфериорности турске управе. Неразвијеност, корупција, насиље и неред, небрига о историјским споменицима, запуштена инфраструктура, општи немар и незаинтересованост да се стање на било који начин поправи, били су у оштрој супротности са уређеним друштвом Аустроугарске.¹⁵ Претпоставка да би карактер Монархије могао да буде промијењен дјеловањем већинског словенског становништва¹⁶ и да би страна управа могла позитивно да дје-

¹⁵ Приликом посјете Драчу, Еванс је о турској управи написао ово: „После свега, стварно рушење оног што је постојало изазива посматрачеву индигнацију мање него одсутност било чега што је вредно да заузме његово место. Мени призор прљавих и просјачки поређаних кућа садашњег Драча речитије говори о несрећама турске управе од свих огромних рушевина хришћанских села и од свих трагова башибозучког насиља. За мене је турска управа бескрајно грознија по свом нераду него по раду. Нестали су и у другим деловима Европе велики градови, и то чак потпуније него Драч, али су се развили нови и преузели њихове функције у светској економији.“ То је на прилично концизан начин описало карактер турске управе на Балкану који је Артуру Евансу толико сметао; А. Дž. Evans, *Ilirska pisma*, 105.

¹⁶ Кроз читав XIX вијек у Хабзбуршкој монархији постојали су проблеми везани за њено унутрашње уређење. Након напуштања Баховог апсолутизма (1852–1859), у Монархији су истовремено постојале тежње за увођењем централизма (Њемачке), дуализма (Мађарске) и федерализма (остали народи, углавном Словени). Након кратког федералистичког експеримента који је израз пронашао у тзв. Октобарској дипломи (1860), уследио је тежак период за Монархију, обиљежен ратним поразима и губицима територија у Европи, након чега су њемачки и мађарски представници дошли до споразума крунисаног тзв. Аустро-угарском нагодбом 1867. године. Овим је у Монархији уведено дуалистичко уређење и она је подијељена на аустријски и мађарски дио. Међутим, и поред овог, читав период до 1918. године остао је обиљежен незадовољством осталих националних група унутрашњим уређењем државе. Ово незадовољство – поготово Словена – стално је на површини одржавало питање унутрашње државне реорганизације; Barbara Jelavich, *The Habsburg Empire in European affairs, 1814–1918* (Chicago: Rand McNally, 1969), 89–90, 100–102.

лује на држање муслимана, није била неоправдана. Еванс је вјеровао да је постојала велика могућност да би муслиманско становништво, и поред тренутног фанатизма, било спремно да прихвати вјеру својих предака. Када су једном прешли са хришћанства на ислам, било је могуће и да се са ислама поврате хришћанству.¹⁷ У добровољном савезу између муслимана и Србије видио је потенцијалну опасност. Вјеровао је да босански беговат, искључиво из властитих интереса више нагиње ка унији са Србијом, коју у односу са Аустроугарском сматра довољно малом и нејаком да их сведе на степен обичних поданика. Чак штавише, у оваквом уједињењу босански беговат је, према Евансовом схватању, видио могућност да и у новој држави дође до доминантног друштвеног положаја.¹⁸

Зашто не би било добро да се једном уједињено, јужнословенско становништво нађе под доминацијом муслиманске касте, Артур Еванс је открио у дијелу у којем је расправљао о карактеру османског ислама. Он ислам као религију није сматрао опасним, али је сматрао да раса детерминише карактер религије, а да је мухамеданство које су примили босански Словени било изопачено карактеристикама османске расе коју је сматрао нетолерантном, на задном и неспособном да прихвати високу културу (за разлику од нпр. Арапа који су и сами били носиоци високе исламске културе).¹⁹

Читањем Евансових путописа стиче се утисак да је он тежио двоструком циљу – ослобођењу Јужних Словена од заостале турске власти и спречавању Русије да искористи ситуацију и угрози британске интересе на Истоку. У првом путопису он није имао у потпуности дефинисане ставове у вези овог проблема. Остављао је могућност словенском становништву да формира сопствену др-

¹⁷ Као доказ ове могућности наводио је примјер Удбине, краја који је испод турске прешао под аустријску власт. Некада муслиманско, становништво Удбине је у тренутку Евансове посјете у потпуности било хришћанско, а њихову мухамеданску прошлост одавала су само породична презимена; A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 57–58.

¹⁸ A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 168.

¹⁹ У оваквим схватањима Артур Еванс није био усамљен. Неколико деценија раније, први Британац који је посјетио Босну и Херцеговину у XIX вијеку, Џон Гарднер Вилкинсон (1797–1875), је писао: „Да Турци у срцима не носе право осећање цивилизације, могућно је. Они никада нису имали никаквих склоности према њој. Они су дошли у Европу као хорда, постали су велики као хорда, остали су као хорда. И они су једини пример нације која је дошла до зенита своје моћи, и поново пала, а да никада није постала цивилизована“; *Na vratima istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 307.

жаву без присуства стране управе и вјеровано је да би таква држава била успјешнија брана руском продору од ослабљеног Османског царства. Међутим, догађаји који су уследили након 1875. године показали су да Јужни Словени још увијек нису имали довољно снаге да се супротставе великим силама.²⁰ Због тога је био потребан трећи чинилац који би задовољио оба Евансова захтјева.

Упркос свим својим недостацима, Аустроугарска је изгледала као најподеснији кандидат. У разговору са једним чешким политичарем Еванс је питао: „Није ли у интересу Срба и свих Јужних Словена да се Босна прикључи Аустрији? Не би ли се тиме осигурао супериоритет словенског елемента у Монархији и очувала будућност Аустрије као дела велике југословенске државе?“²¹ Већ постојеће трагове могућег аустријског попуштања пред Словенима Еванс је видио приликом путовања кроз Словенију 1875. године.²² Међутим, када је аустроугарска окупација показала своје право лице у Босни и Херцеговини, Артур Еванс је и по цијену личне сигурности одлучно иступио против ње. Након избијања Херцеговачког устанка 1882. године, он је, под оптужбом да је наступао непријатељски према аустријским интересима и да је одржавао везе са устаницима и другим сумњивим личностима, ухапшен и касније протјеран са аустроугарске територије.²³

Евансова дјела и британско јавно мњење

Када се говори о значају Евансових дјела у тренутку њиховог објављивања (као и у каснијим историографским тумачењима), веома битно је на уму имати контекст у којем су она стварана, читана и анализирана. За устанике у Херцеговини и Босни она су била битна у оној мјери у којој су могла утицати на британско јавно мњење и преко њега на спољну политику Велике Британије. С

²⁰ У том контексту поготово је био битан крах Србије у српско-турском рату 1876. године. Очекивани устанак хришћана широм Балкана није се десио, патриотско расположење Срба у Аустроугарској није донијело жељене резултате и очекивану помоћ, а ратоборно расположење у самој Србији показало се недовољним да државу изведе по побједи.

²¹ A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 172.

²² A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 75–76.

²³ J. Evans, *Time and Chance...*, 249.

друге стране, британско јавно мњење није било једнолично и под утицајем само једне струје мисли. Поред традиционалне туркофилије која је била пратилац енглеске русофобије, битну одредницу представљао је и хришћански морал тј. укоријењеност вјерског живота и хришћанских схватања у друштвену свакодневницу викторијанског доба.

Када је након тајног уговора између Русије и Османског царства у Ункјар-Искелесију, 1833. године, угрожен положај западних поморских сила на Средоземљу, будућност Османског царства и очување његовог територијалног интегритета постали су једна од централних брига британске спољне политике.²⁴ С друге стране, и Османско царство је у Великој Британији препознало свог заштитника од руске пријетње са сјевера и додатним мјерама је покушало да придобије наклоност Британаца.²⁵ Британска туркофилија је свој врхунац доживјела у вријеме Кримског рата (1853–1856), да би се већ 60-их година XIX вијека могло уочити њено постепено слабљење. Оно је било изазвано неуспјехом османских реформи и немирима који су непрестано избијали широм Османског царства међу потчињеним народима. Лош положај хришћана, који у пракси није побољшан ни након доношења значајних законских аката,

²⁴ Када је Османско царство, у току рата (1831–1833) против египатског намјесника Мехмед Алије (1769–1849), било приморано да тражи помоћ од Русије како би одбранило Цариград, Русија је своју помоћ наплатила склапањем споразума у Ункјар-Искелесију. На основу овог споразума између двије државе је склопљен осмогодишњи дефанзивни савез против спољашњих и унутрашњих непријатеља. Оно што је у овом уговору посебно сметало Великој Британији била је тачка којом се Османско царство обавезивало да у случају рата затвори мореузе свим непријатељима Русије. На тај начин Русија је била осигурана од напада поморских сила, али је истовремено изазвала западне европске државе које су одлучиле да под сваку цијену спријече њено даље јачање на Средоземљу; V. Popović, *Istočno pitanje...*, 143–144.

²⁵ У том контексту може се тумачити и доношење Хатишерифа од Гилхане 1839. којим је извршена унутрашња реформа царства у корист хришћанских поданика. Доган Гурпинар (Doğan Gürpınar) сматра да је Хатишериф од Гилхане био покушај пробританске струје у Османском царству да изврши поравнање са политиком Велике Британије и на тај начин се прикључи европском поретку. Он сматра да се Хатишериф треба посматрати у дипломатском контексту времена и у њему види главну степену изградњи турско-британског савеза; Doğan Gürpınar, „The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, ‘Young’ and ‘Old’”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol 39, Iss 3 (2012), 349.

све више је сметао Британцима и показивао неспособност и незаинтересованост Османлија²⁶ да прихвате „европске вриједности.“²⁷

Иако Евансово прво путовање у Босну и Херцеговину није било изазвано устанком који је избио 1875. године, оно је њиме ипак остало обиљежено. Пишући о турској управи, локалном становништву, његовим међусобним односима и устанку којем је свједочио, Артур Еванс је несумњиво привукао пажњу јавности када је у јуну 1876. објавио свој путопис. До тог тренутка интересовање за устанак било је умјерено, међутим, када су се преко штампе прошириле вијести о турским злочинима у Бугарској, јавно мњење постало је заинтересовано и за ситуацију у Босни и Херцеговини.²⁸ Званична протурска политика британске владе на чијем челу је стајао Бенџамин Дизраели²⁹ нашла се под ударом, а Евансово мишљење о балканској ситуацији постало је драгоцјено у склопу и контексту све јаче антитурске кампање. Еванс је постао секретар хуманитарног фонда за помоћ босанскохерцеговачким избјеглицама, који је основала Мис Ирби, рецензирао је туђе књиге о Балкану у *Академију (Academy)*³⁰ и *Пал Мал Газету (Pall Mall Gazette)*,³¹ а ње-

²⁶ За британске посматраче није била битна само административна реформа, већ и еволуција турског/мухамеданског менталитета, тј. суштинска промјена става муслиманске елите према хришћанима; D. Gürpınar, „*The Rise and Fall of Turcophilism...*“, 355.

²⁷ Исто, 349–350.

²⁸ Edin Radušić, „*Bosnian Horrors.*“ *Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019), 33. О британском мњењу прије, током, и послје Велике источне кризе и онима који су на њега утицали видјети: Александар Растовић, „Британски путописци у Босни и Херцеговини у другој половини XIX и почетком XX века“, *Зборник за историју БиХ* 4 (2004), 273–296; Никола Ожеговић, „Британско јавно мњење и Велика источна криза“, *Зборник радава Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)* (Бања Лука: Филозофски факултет, 2016), 151–160.

²⁹ Бенџамин Дизраели (1804–1881) је био истакнути конзервативни политичар који је у два наврата заузимао положај премијера Велике Британије, први пут 1868, а други пут у периоду измеђи 1874. и 1880. године. Био је први премијер јеврејског поријекла. Као политичар је водио активну унутрашњу и спољну политику и вјеровао да се британски интереси могу очувати сталном дипломатском активношћу подржаном неопходним демонстрацијама силе. За вријеме Велике источне кризе успјешно је руководио британском спољном политиком, а Берлински конгрес представља врхунац његове политичке каријере. Више о његовом животу и улози током Велике источне кризе видјети у: М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*.

³⁰ Двонедељни лист намијењен образованим читаоцима средње и више класе, са фокусом на књижевност, филозофију и науку; A. Ellegård, „*The Readership of the Periodical Press...*“, 13.

³¹ Вечерње новине чији је дневни тираж током 70-их година XIX вијека износио око 8000. Намијењене читаоцима средње и више класе. Током Велике источне кризе истицале су се мултиперспективним приказом вијести али су им на првом мјесту увијек били импе-

гова сопствена књига цитирана је у Парламенту и на антитурским митинзима.³²

У парламентарној монархији каква је била Велика Британија, креатори (спољне) политике морали су пазити и на политичке ставове других елемената у држави, тј. на ставове Парламента, Круне, јавности и истакнутих финансијских кругова. Када је ријеч о креирању јавног мњења, утицај штампе био је огроман, а пошто је влада била одговорна према народу тј. гласачима, из тога произилази и да је утицај штампе на званичну политику у теорији могао бити изузетно значајан. Овом значају доприносио је и све већи број писмених људи, као и побољшане комуникације које су у овом периоду омогућиле бржи проток информација. Када је ријеч о питањима спољне политике, новине су унајмљивале и на мјеста догађаја слале своје личне дописнике који су просљеђивали извјештаје и износили своја лична мишљења.³³ Њихов значај био је и у томе што су могли добијати информације од извора ненаклоњених представницима званичне државне политике. С тим у вези, растао је и квалитет добијених информација, а упоређивање супротстављених извјештаја омогућавало је већу објективност у сагледавању различитих ситуација. Артур Еванс је касније, током своје дописничке каријере, обилато користио ове предности. Улога штампе није била само да информише читаоце, већ и да представља њихово мишљење, чак више и од самог Парламента.³⁴

ријални интереси Велике Британије; A. Ellegård, „The Readership of the Periodical Press...“, 5; E. Radušić, „Bosnian Horrors“..., 62–63.

³² J. Evans, *Time and Chance...*, 183.

³³ E. Radušić, „Bosnian Horrors“..., 42–44.

³⁴ Вилијам Томас Стед (William Thomas Stead, 1849–1912), британски новинар и публициста који се истакао и дјеловањем током Велике источне кризе, сматрао је да су уредници новина били ближи општој популацији него што су то били народни посланици. Пошто је Доњи дом био биран само сваких седам година, његови чланови су лако губили контакт са народом. Према његовим ријечима, „члан одмах након избора напушта своју бирачку јединицу и урања у нови свијет са различитом атмосфером, моралном, друштвеном и политичком. Али уредник, с друге стране, мора да живи међу људима чије мишљење изражава.“ Стед је тврдио да је уредник новина морао да искаже интересе својих читалаца, макар то значило и писање „против његове сопствене воље“ о темама које њега лично нису занимале, јер би га у противном јавност тј. читаоци напустили; Mark Hampton, „Liberalism, the Press, and the Construction of the Public Sphere: Theories of the Press in Britain, 1830–1914“, *Victorian Periodicals Review*, vol. 37, no. 1 (2004), 77–78. Поред овога треба истаћи да је у Великој Британији и даље постојао велики број оних који нису имали право гласа.

Утицај јавног мњења на политику почео се осјећати крајем јуна 1876. године када се расправа о турским злочинима на Балкану из штампе преселила у Парламент. Либерали су тражили извјештај о томе да ли су се бугарски злочини о којима је писала штампа стварно десили.³⁵ Дизраели је порицао обим злочина и одговорност с Турака пребацивао на стране факторе, али поред јавности и посланика, и сама краљица Викторија је све јаче падала под утицај писања штампе. Она је захтијевала да се Порти упути упозорење у циљу спрјечавања даљих башибозучких злочина. Као резултат његових изјава током јулских скупштинских расправа, Дизраелијева популарност све више је опадала, а његово незадовољство радом Форин офиса све више расло.³⁶ Како је писала Мис Ирби: „У лето 1876. више се није сматрало недоличним да имате пријатеље међу ‘полу-варварима’, нити ексцентричним да познајете турске покрајине или српски језик.“³⁷ Парламентарни посланици оба дома информације су црпили, између осталог, и из Евансовог путописа. У Горњем дому, неки чланови либералне партије су на основу података из путописа одбијали прихватити објашњења конзула Холмса³⁸ о разлозима устанка у Херцеговини. Према конзуловим извјештајима, устанак је био инициран и одржаван извана. Холмс је сматрао да нису постојали никакви унутрашњи разлози – попут угњетавања и насиља – за побуну.³⁹

Садржај Евансовог путописа у доброј мјери се поклапао са проблемима и питањима која је (либерална) британска штампа у овом периоду покренула. Злочини башибозука, лоша турска управа као

³⁵ У штампи се писало о око 30 000 убијених хришћана, углавном цивила. Двије касније комисије, једна предвођена британским конзулом Валтером Барингом (Walter Baring), а друга америчким конзулом Јуџином Шјалером (Eugene Schuyler), дошле су до цифре од око 12 000 до 15 000 убијених цивила. Бугари су износили цифре које су досезале и бројку од 100 000, а Османлије су тај број смањивале до 3.000; Alexis Heraclides, Ada Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent* (Manchester: Manchester University Press, 2015), 150–151.

³⁶ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 185–187, 190–191.

³⁷ Марија Тодорова, *Imaginarni Balkan* (Београд: Библиотека XX век, 2006), 207.

³⁸ Вилијам Ричард Холмс је на позицији конзула у Босни и Херцеговини био од 1860. до 1877. године, када је пензионисан. Прије доласка у Босну радио је у конзуларној служби у Ерзуруму, Самсуну, Батуму, Дијарбекиру и Монастиру (данашњи Битољ); Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine - od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2013), 76–77.

³⁹ Е. Radušić, „Bosnian Horrors“..., 180; Е. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici...*, 257–258.

главни узрок устанка, социјална неправда, класно угњетавање, велика мржња међу домаћим становништвом, бојазан од могућег хришћанског фанатизма који би букнуо након турског пораза – све ово биле су теме британске штампе. У њиховом контексту покушавало се пронаћи и рјешење за прекид кризе. Међу либералима, то рјешење се кретало између аутономије за побуњене провинције и хуманитарне интервенције тј. окупације коју би извршиле европске силе.⁴⁰ За разлику од оних који су природу балканских народа сматрали варварском, и због тога им одрицали могућност да сами собом владају, Артур Еванс природу балканских Словена није ограничавао њиховим фанатизмом, него им је остављао могућност аутономне управе, али уз европски надзор ради увођења и спровођења потребних реформи.⁴¹

На митинзима који су од јула до септембра 1876. године били саставни дио антитурске агитације у Великој Британији, већина захтјева била је у складу са размишљањима Артура Еванса изнијетим у његовом путопису. За провинције европске Турске тражена је некад административна, некад политичка самоуправа тј. независност.⁴² Антитурска агитација доживјела је велики полет када јој се крајем јула прикључио Вилијам Гледстон. Противници владине спољне политике у њему су нашли снажну подршку; имао је довољно ауторитета да се супротстави и самом премијеру, а његови ранији ставови о правима балканских хришћана на ослобођење били су свима познати. Он се залагао за аутономију Босне и Херцеговине по угледу на Србију, уз очување турског територијалног интегритета. Уједињене балканске хришћане видио је као најбољу

⁴⁰ Угњетавање хришћана и немогућност османског система да се реформише на принципима равноправности и једнакости, као и потенцијална могућност каснијег угњетавања домаћих муслимана од стране хришћана, били су главни аргументи оних који су заговорали западну интервенцију, која је укључивала и могућу аустроугарску окупацију провинција. О оваквим могућностима *Тајмс* је писао већ у првој години устанка. *Дејли њуз (Daily News)* је истовремено рјешење покушавао пронаћи у обје могућности, и у давању самоуправе хришћанима и у страниој хуманитарној (аустроугарској) окупацији. Сматрано је да побједа Турака не би обновила мир у земљи, већ да би само обновила угњетавање и анархију; Е. Radušić, „*Bosnian Horrors*“..., 63–64, 66.

⁴¹ А. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške*..., 69.

⁴² Е. Radušić, „*Bosnian Horrors*“ ..., 92–93.

брану руском утицају на Балкану,⁴³ а то је било мишљење које је у почетку дијелио и Артур Еванс.⁴⁴

Међутим, крајем септембра ова антитурска агитација почела је све више да слаби, а све више либерала је, под утицајем лорда Хартингтона⁴⁵ и Вилијама Едварда Форстера,⁴⁶ сматрало да балкански хришћани ипак нису способни да сами собом управљају. Овакве ставове су и Хартингтон и Форстер формирали након посјете Цариграду. Агитација је почела слабити и због поновног јачања русофобије које је било изазвано руским приједлозима за окупацију Балкана, али и због неспремности Гледстона да и званично преузме њено вођство.⁴⁷ Упркос овоме, агитација је одрадила свој посао – углед Турака у викторијанском друштву Велике Британије био је непоправљиво уништен,⁴⁸ а Дизраелијев конзервативни кабинет разједињен. Све то утицало је и на промјену званичног става владе према Османском царству.

Као прекретница у британској спољној политици и односу према османском територијалном интегритету може се узети Цариградска конференција (11. децембар 1876 – 20. јануар 1877). Тада

⁴³ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 194–196.

⁴⁴ „Претпоставимо да ће слобода Јужних Словена, Босанаца, Срба из Старе Србије и Бугара, једном постигнута – пре или касније, несумњиво она мора бити постигнута – појачати снагу Русије, јер је језик њихов донекле сличан. Али, да ли је неко био противан ослобођењу и уједињењу Италије, с обзиром на то што би оно послужило уздизању Француске? Ако је икад Француска имала аспирације на Рим, оне су сада неодређене и вероватно мање остварљиве него када је аустријски надвојвода управљао Ломбардијом, а Бомба владао у Напуљу.(...) Сродство није увек залога пријатељства. И можда није далек дан када ће словенски народи Балканског полуострва гледати на Русију као на најплодмуклијег непријатеља”; A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 73.

⁴⁵ Лорд Хартингтон (Spencer Compton Cavendish, Lord Hartington, 1833–1908) је био вођа либерала након Гледстоновог повлачења из политике; *The Encyclopaedia Britannica*, VIII, Cambridge 1910, 130–131.

⁴⁶ Вилијам Едвард Форстер (William Edward Forster, 1818–1886) је био индустријалац, филантроп и либерални политичар. Након Гледстоновог повлачења 1874. године је имао снажну подршку међу либералима, али је лично одбио номинацију за водећи положај у странци; *The Encyclopaedia Britannica*, X, Cambridge 1910, 675–676.

⁴⁷ Е. Radušić, „Bosnian Horrors“..., 85–86; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 228.

⁴⁸ Гледајући из друштвене перспективе, два аспекта британског моралног сензибилитета су знатно допринијела ширењу антитурских ставова: визија напретка и прикривање и егзалтација сексуалности. Турска звјерства виђена су као анахронизам, увреда напретку, а злочини против хришћанских жена сматрани су највећим моралним прекршајем. Све му томе допринијело је и осјећај кривице и саучесништва због протурске државне политике која је омогућила да до злочина уопште и дође. Више о утицају викторијанског моралног сензибилитета на „бугарску агитацију“ видјети у: R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* (London: Nelson, 1963), 14, 23–36.

се први пут јавља приједлог да се Босни и Херцеговини да локална тј. административна аутономија. Почетни извјештаји британског конзуларног тијела, о томе како побуне нису изазване унутрашњим проблемима и како се одржавају извана, више нису имали пресудан утицај на одлуке владе. Мишљење да балканске Словене треба заштити од самовоље турских власти, које су неспособне да државу реформишу на принципима слободе и једнакости, сада је постало доминантно.⁴⁹

Управо у периоду непосредно након Цариградске конференције Артур Еванс је поново дошао на Балкан, и ту се задржао од фебруара до новембра 1877. године, а затим се вратио у марту 1878. и остао све до јула/августа исте године. Новосадска *Застава* је у марту 1877. године писала о Евансовом раду. Истицано је како енглеску јавност опширно обавјештава о стању у побуњеним провинцијама, како набраја турска свирепства, попаљена села, цркве, манастире и поубијани народ, те ласкаво говори о босанским устанцима и народу, побијајући извјештаје енглеског конзула Холмса. Његов дописнички ангажман сматран је врло корисним за општу народну ствар.⁵⁰

Значај његових извјештаја нису препознавали само устаници и они који су их подржавали. Крајем истог мјесеца, Артур Еванс је у писму Едварду Фриману⁵¹ писао о томе како су аустријске власти забраниле и потиснуле његове телеграме у којима је писао о аустријском смањењу помоћи босанскохерцеговачким избјеглицима.⁵² Артур Еванс није презао од директне критике Османског царства, Хабзбуршке монархије, али ни британских конзуларних представника. Његови извјештаји и директне критике упућене на рачун британског конзула Холмса учествовале су у формирању јав-

⁴⁹ О промјени британске источне политике видјети: Е. Радушић, „*Bosnian Horrors*“ ..., 183–189; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 207, 261.

⁵⁰ „*Застава*“ о Босни и Херцеговини 1876–1878, IV, (Сарајево: Свјетлост, 1956), 188–189.

⁵¹ Едвард Фриман (1823–1892) је био енглески историчар, најпознатији по свом дјелу о историји норманског освајања Енглеске (*The History of the Norman Conquest of England*) у 6 томова. Од 1884. год. је на Оксфорду предавао модерну историју. Поред историјског рада, интересовао се и за спољну политику, а историјска и религијска интересовања у комбинацији са презиром који је осјећао према деспотизму, утицали су на његове антитурске ставове. Био је либерал и истакнути члан покрета који се залагао за права хришћана у Турској. *The Encyclopaedia Britannica XI*, Cambridge 1910, 76–77.

⁵² J. Evans, *Time and Chance*..., 190.

ног мњења, а његова подршка изјавама које су потврђивале причу о набијању устаника на колац допринијела је даљој демонизацији муслимана и турске власти.⁵³

Тумачења Евансових дјела у историографији данашње Босне и Херцеговине⁵⁴

На исти начин на који је Евансово писање у прошлости утицало на оновремено јавно мњење, а посљедично и на спољну политику Велике Британије, тако оно данас утиче и на историографска тумачења устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878. Из односа према самом устанку и из интерпретације историјских извора који о њему говоре, како у бошњачкој, тако и у српској историографији, може се уочити подијељеност друштва по националној линији, која у Босни и Херцеговини, како у прошлости, тако и у садашњости, носи религиозни печат. Као и у многим другим случајевима, и овдје је тумачење историје неодвојиво од савременог тренутка. Поред давања (већег или мањег) значаја овим или оним изворима, савремене тенденције могу да се виде и у самом обиму обраде ове теме. Српска историографија се у знатно већој мјери бави проучавањем наведеног устанка, док бошњачка више пажње посвећује другим темама.

У својој анализи бошњачке историографије о устанку, Драгиша Васић је методом поређења установио да се бошњачки историчари много више баве (муслиманским) отпором аустроугарској окупацији која је била посљедица (хришћанског) устанка, него самим устанком.⁵⁵ Међутим, пошто у фокусу наше теме није свеобухватна

⁵³ Един Радушић се у својим дјелима детаљно бавио наративом о набијању хришћана на колац у Босни и Херцеговини. Евансово писање у цјелини, као и у вези овог специфичног проблема, сматрао је моноперспективним. Е. Radušić, „Bosnian Horrors“..., 133–167; Един Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa* (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2019), 170–175.

⁵⁴ Под историографијом данашње Босне и Херцеговине у овом раду се подразумевају историографије сва три конститутивна народа, првенствено српска и бошњачка историографија.

⁵⁵ На примјер, у књизи *Босна и Херцеговина од најстаријих времена до краја другог свјетског рата*, аутор Ибрахим Тепић је поглављу које се бави хришћанским устанком посветио 1,5 страницу, док је обради отпора муслимана аустроугарској окупацији посветио 9,5

анализа историографских тумачења устанка, него Евансових радова као историјских извора за његово тумачење, ограничићемо се на анализу ставова Милорада Екмечића, као представника српске историографије, и Едина Радушића, као представника бошњачке историографије. Док се Милорад Екмечић, који је тумачењима устанка дао печат својим дјелом *Устанак у Босни 1875–1878*, сматра историографским оријентиром међу српским историчарима, Един Радушић се више бавио положајем Босне и Херцеговине у британској политици и јавном мњењу током XIX вијека, а поготово у периоду Велике источне кризе. У оквиру свог рада он је анализирао и упоређивао разне историјске изворе, прије свега британске конзуларне извјештаје, писање британске штампе и дјела путописаца. Самим тим, велику пажњу посвећивао је и писању Артура Еванса, који је и као путописац и као новински дописник дао свој допринос обликовању британског јавног мњења овог периода.

Карактеристика Радушићевог писања је покушај мултиперспективног представљања устанка, поготово када је ријеч о разлозима његовог избијања, а у контексту тога јављају се и критике на рачун Евансове „моноперспективности“. С обзиром да се у својим тумачењима устанка Милорад Екмечић често позивао на Евансово писање, критике се тако проширују и на Екмечићева тумачења устанка, а поготово на тумачење његових социјално-аграрних узрока. Супротстављајући „мултиперспективност“ британских конзуларних извјештаја „моноперспективности“ осталих извора, Един Радушић каже: „У извјештајима британског конзулата срећу се и позитивни и негативни примјери, када конзулат извјештава о односима османске власти и муслимана према хришћанима. За раз-

страница. У *Хисторији босанске војске*, историчар Енвер Имамовић је устанку посветио једну страницу, док је поређења ради, обради окупације посвећено 60 страница. Един Радушић у својој анализи босанскохерцеговачке историографије о устанку такође тврди да обрада устанка није никада била једна од централних тема бошњачких историчара. По његовим ријечима: „Оčито да у друштвено-političком окружењу у којем дјелује овај историографски круг устанак није тема која је пожељна за повезивање прошлости и садашњости“; Драгиша Васић, „Муслиманска/бошњачка историографија о устанку Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878“, *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)* (Бања Лука: Филозофски факултет, 2016), 54, 58; Edin Radušić, „Pitanje ustanka 1875–1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti“, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, I (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020), 119.

лику од конзуларне, друга слика стварана у утјецајним новинама, књигама, путописима и памфлетима била је доминантно моноперспективна. Креатори такве слике наглашавали су једино разлике, угњетавање и мржњу.⁵⁶ Пошто на другом мјесту изричито каже да је Еванс „моноперспективно представљао дешавања у Босни и Херцеговини“⁵⁷ немогуће је издвојити Еванса из групе аутора које Радушић у првој тврдњи подразумејева. Међутим, да ли је Артур Еванс уистину стање у Босни и Херцеговини представљао моноперспективно и да ли је наглашавао само разлике, угњетавање и мржњу?

У свом првом путопису, и поред симпатија које је показивао за потчињено становништво, Артур Еванс је у много случајева покушавао да разумије и проникне у срж односа у Босни и Херцеговини. Иако је говорио о насиљу ага и бегова, главну кривицу за то пребацивао је на представнике централне власти, страховао је од могућег хришћанског фанатизма који би се могао развити послје одласка Турака, а на главним позицијама власти након ослобођења замишљао је домаће муслиманско становништво.⁵⁸ Поред вјерских разлика пажњу је скретао и на примјере суживота између домаћег хришћанског и муслиманског становништва, а у одређеним случајевима правдао је и устајање муслимана на оружје.⁵⁹ У личним интеракцијама и описима становништва, Еванс је више поштовања указивао муслиманима.⁶⁰ Чак и у представљању узрока устанка, Ар-

⁵⁶ Е. Radušić, „Bosnian Horrors“..., 147.

⁵⁷ Исто, 144. Исто тврди и у књизи *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, 182.

⁵⁸ За разлику од Еванса, Вилијам Стилман је за владавину муслимана писао: „Муслимани, као материјал за тај циљ, морају као мртва кост бити потпуно искључени. Нема човека међу владајућом класом способног за основне измене у начину владања што је потребно – нема тако слободоумног, да му животне предрасуде не би сметале у усвојењу новог и основно различитих погледа на дужности. Његово политичко образовање је основано на урођеном праву да влада према личном нахођењу и уживању. Потчињеност владајућег закону не улази у схватање једнога од ове расе, чак ни оних који имају сумњиву предност европскога васпитања. Потребно је сасвим одстранити муслимане из администрације – ако је потребно да им ни трага не остане – то је битна основа реорганизације, а потпуно разоружање је идући најнужнији услов“; Вилијам Ц. Стилман, *Херцеговачки устанак и црногорско-турски рат 1876–1878* (Београд: Службени лист СРЈ, 1997), 131.

⁵⁹ „Пошто су босански хришћани устали против Турака, то су у суседном граду, у Бањалуци, турски грађани, оправдано, у самоодбрани прибегли оружју и већ су извршени покољи свуда дуж Саве“; А. Дž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 192.

⁶⁰ „Међу муслиманским грађанима сигурно постоји довољно учтивости и природног достојанства. То је последица великих оријенталних традиција, које су прожеле њихов прелаз на ислам и ја им радо указујем поштовање. Међутим, код хришћана, чак и код оних

тур Еванс не пориче допринос словенских агитатора изван босанскохерцеговачких граница, али и јасно образлаже зашто они нису могли покренути устанак великих размјера који би обухватио све слојеве становништва.⁶¹ У жеку устанка 1877. он је посјетио и Кулен Вакуф како би сакупио и свједочанства муслиманске стране.⁶²

Един Радушић сматра како је Милорад Екмечић успио „помјерити границе које су унутар традиционалне хисториографије постојале између „примарних и секундарних“ извора“, дајући предност изворима који су свједочили о унутрашњим устаничким погледима на друштво Босне и Херцеговине. Њему приписује и заслугу за „потпуно етаблирање страних путописаца у југословенски хисториографски дискурс, поглавито оних који су користили пожељну слику односа у османској Босни 19. стољећа.“ Посебно му смета значај који је Екмечић приписивао дјелима Артура Еванса.⁶³ Међутим, Един Радушић је и сам био критикован због селективне употребе историјских извора. Пишући о његовој књизи *Босна и Херцеговина у британској политици од 1857. до 1878. године – од бранитеља и заштитника до тужиоца и судије*, Драгиша Васић се пита зашто аутор када пише о идентитету босанскохерцеговачког становништва користи само дипломатско-конзуларну грађу, без

из највишег друштвеног слоја, недостатак учтивости и она одвратност ниског простачког духа незахвалности – једноставно запањују“; Исто, 256–257.

⁶¹ Исто, 271–272.

⁶² А. Дž. Evans, *Ilirska pisma*, 80–90.

⁶³ „Напримјер, занимљив је Екмечићев однос према Артуру Евансу, аутору двије путописне књиге настале и објављене у времену Велике источне кризе, када се рјешавала политичка и животна судбина балканског и босанскохерцеговачког становништва. Да би ојачао значај Евансових навода и свједочанстава, Екмечић овог Енглеза не одређује његовом путописном или новинарском професијом, већ истиче његов научни профил. “Славни археолог Артур Еванс је написао књигу о устанку, а затим серију ‘Илирских писам’ у манчестерским новинама.” У таквом приступу Еванс више није један од многих путописаца који су пропутовали Босном и оставили почесто опречна свједочанства, већ научник од којег се очекује да студиозно истражује и исправно закључује. Екмечић је Евансове путописне наводе користио и за реконструкцију и вредновање кључних узрока устанка 1875–1878, укључујући и системске узроке за које би историчар примарно требао тражити податке у документима државне администрације. Напримјер, Екмечић на основу Евансових навода у путописима реконструира нека од кључних системских питања која су довела до устанка: о порезу десетини опћенито, о томе ко узима у закуп десетину, о законском претварању пореза десетине у осмину, о лицитацији закупа десетине. То не значи да виђење које је износио Еванс није могло бити тачно или дјелимично тачно, већ је проблематично фаворизирање једног (пожељног) мишљења, а таква је литература у класификацијском смислу примарно припадала грани књижевности и подложна је “пјесничкој слободи”; Е. Радушић, „*Pitanje ustanka 1875–1878...*“, 103–104.

позивања на друге изворе (поглавито Артура Еванса) који пружају другачију перспективу о овом „проблеми“. Он такође критикује и неадекватан назив Радушићеве књиге јер њиме изједначава Турску, Босну и Херцеговину и босанскохерцеговачке муслимане, занемарујући ставове скоро двије трећине (хришћанских) становника чији се интереси нису поклапали са званичном политиком Османског царства.⁶⁴ Избором оваквог наслова аутор је и саме читаоце доводио у заблуду стварајући утисак да је Босна и Херцеговина у то вријеме представљала самосталан ентитет који је био у вези са политиком Велике Британије. Великој Британији заштита саме Босне и Херцеговине као такве није била циљ, она се првенствено залагала за очување Османског царства.

Како би се званична британска документација која се односи на стање у Османском царству могла правилно интерпретирати, увијек на уму треба имати и званичне британске интересе у овом региону – очување сопствене превласти на Средоземљу уз помоћ цјеловитог Османског царства. Свака унутрашња криза Османског царства пријетила је да покрене Источно питање, а покренута Источног питања неминовно је значило промјену равнотеже међу европским силама што је била једна од главних брига британске спољне политике. Како би се европским супарницима Велике Британије – поглавито Русији – из руку избили разлози за било каквом интервенцијом у корист хришћана (православни хришћани Османског царства подршку су тражили у Русији, римокатолички у Аустроугарској, а обје ове државе биле су чланице Тројецарског савеза и постојао је страх да се међусобно договарају о подјели султанових територија), која би могла угрозити територијални интегритет Османског царства, било је неопходно приказати да је унутрашње стање реформама поправљено и да турски поданици немају никаквих разлога за жалбе.⁶⁵

Питање историографског односа према дјелима Артура Еванса као изворима који освјетљавају устанак 1875–1878 своди се на важност коју историчари дају различитим перспективама и до-

⁶⁴ Д. Васић, „Муслиманска/бошњачка историографија о устанку...“, 59–61.

⁶⁵ О британским источним интересима и страховима видјети: М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 134–135, 138–139; Е. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici...*, 33–35.

живљајима устанка. Да ли је Екмечић гријешо када је предност давао изворима који су свједочили о унутрашњим устаничким погледима ако знамо да су устаници били поданици једне феудалне државе која је религиозно и социјално дискриминисала велики дио сопствених поданика и у којој нису постојале државне институције кроз које би то дискриминисано становништво могло изразити своје незадовољство?⁶⁶ Чија перспектива је носила више тежине у покушају схватања устанка – оних који су због незадовољства устанак дигли или оних који су га због очувања сопствених положаја и привилегија покушали угушити? Иако Радушић не гријешо када наглашава битност докумената насталих у државној администрацији, који као примарни историјски извори имају изузетан значај, исто тако је битно поклонити пажњу и изворима који представљају перспективу потлачених, јер њеном анализом можемо доћи до увида у системске проблеме, неравноправности и неједнакости које су биле скривене од оних који су заузимали позиције моћи. Без схватања унутрашње мотивације и циљева устаника, не може се схватити ни суштина устанка.

Такође, када се изучава сложен проблем какав је Велика источна криза, у којем је постојало више заинтересованих и супротстављених страна, чак ни извори државне администрације не могу да пруже потпуно вјеродостојну и једнообразну слику прошлости. Док документи британске конзуларне службе наглашавају улогу страног елемента у избијању устанка, извјештаји руске конзуларне службе наглашавају социјално-економске разлике. На исти начин на који се може рећи да је Русија имала личних интереса у што горем представљању стања у Османском царству, може се рећи и да је Велика Британија имала личне интересе у покушају његовог очувања. За разлику од извора западне провенијенције, извори османске провенијенције слабије су сачувани и изучавани. Вјеродостојност тур-

⁶⁶ Хришћани у Босни и Херцеговини нису имали ни једну друштвену, културну или политичку установу кроз коју су на легалан начин могли изразити своје ставове. Године 1874. укинута им је црквено-школска аутономија, а на челним положајима у православној цркви били су странци/фанариоти којима интереси домаћег становништва нису били приоритет; Milorad Ekmečić, „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878“, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878*, I (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977), 55.

ских извјештаја у питање је доводио и сам Артур Еванс у свом путопису.⁶⁷ Из тог разлога, неопходно је користити што више извора уз стално поређење и преиспитивање да ли су њихови аутори могли и хтјели пренијети истину.

Напосљетку, без обзира како користили Евансова дјела, као један од доказа у проналажењу историјске истине или као средство за реконструкцију перцепције која је одређивала политику у вријеме Велике источне кризе, њихов значај не може се занемарити. Својим вишегодишњим антитурским ангажманом, Артур Еванс је успио оставити значајно списатељско наслеђе које је током његовог живота утицало на промјене британског јавног мњења, а након његове смрти обилато кориштено у историографији. Иако се не може рећи да је као *појединац* утицао на било какву промјену у Великој источној кризи, ипак се може закључити да је као дио једног ширег антитурског покрета утицао на британско јавно мњење које је дјелимично обликовало и спољну политику Велике Британије. Значај његовог ангажмана био је признат на више страна – од устаника, британских политичара и аустроугарских власти, као и од званичне историографије која се обилато користила његовим дјелима у анализи устанка 1875–1878 и британског јавног мњења. Из различитог односа српске и бошњачке историографије према дјелу Артура Еванса уједно можемо видјети и различита тумачења самог устанка која коегзистирају у историографији данашње Босне и Херцеговине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

Evans, Artur Dž, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965).

Evans, Artur Dž, *Ilirska pisma*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967).

Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka, priredio Omer Hadžiselimović (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989).

⁶⁷ A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 268–269.

Стилман, Вилиам Џ, *Херцеговачки устанак и црногорско-турски рат 1876–1878* (Београд: Службени лист СРЈ, 1997).
Застава о Босни и Херцеговини 1876–1878, IV (Сарајево: Свјетлост, 1956).

Монографије

- Јовановић, Слободан, *Гледстон* (Београд: Завод за уџбенике, 2012).
- Ковић, Милош, *Дизраели и Источно питање* (Београд: Слио, 2018).
- Мирковић, Петар, *Мис Аделина Павлија Ирби, српска добротворка* (Сарајево: Земаљска штампарија, 1921).
- Popović, Vasilj, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu* (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965).
- Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2013).
- Radušić, Edin, „*Bosnian Horrors.*“ *Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019).
- Radušić, Edin, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa* (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2019).
- Растовић, Александар, *Енглези и Балкан* (Београд: Завод за уџбенике, 2015).
- Todorova, Marija, *Imaginarni balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006).
- Brown, Ann Cynthia, *Before Knossos: Arthur Evans's travels in the Balkans and Crete* (Oxford: University of Oxford, Ashmolean Museum, 1993).
- Evans, Joan, *Time and Chance. The story of Arthur Evans and his forebears* (London: Longmans, Green & Co, 1943).
- Gere, Cathy, *Knossos and the Prophets of Modernism* (Chicago: The University of Chicago Press, 2009).
- Heraclides, Alexis, Dialla, Ada, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent* (Manchester: Manchester University Press, 2015).
- Jelavich, Barbara, *The Habsburg Empire in European affairs, 1814–1918* (Chicago: Rand McNally, 1969).
- Macgillivray, Joseph Alexander, *Minotaur: Sir Arthur Evans and the archaeology of the Minoan myth*, (New York: Hill & Wang Pub, 2000).

Shannon, R. T, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* (London: Nelson, 1963).

Чланци

Екмеџић, Милорад, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878*, I (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977), 49–89.

Ожеговић, Никола, „Британско јавно мњење и Велика источна криза“, *Зборник радова Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)* (Бања Лука: Филозофски факултет, 2016), 151–160.

Радушић, Един, „Питање устанка 1875–1878. у босанскохерцеговачкој историографији: између историјске истине и multiperspektivnosti“, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, I (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020), 99–130.

Растовић, Александар, „Британски путописци у Босни и Херцеговини у другој половини XIX и почетком XX века“, *Зборник за историју БиХ* 4 (2004): 273–296.

Васић, Драгиша, „Муслиманска/бошњачка историографија о устанку Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878“, *Зборник радова Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)* (Бања Лука: Филозофски факултет, 2016), 45–63.

Ellegård, Alvar, „The Readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain: II. Directory“, *Victorian Periodicals Newsletter*, no. 13 (1971): 3–22.

Gürpınar, Doğan, „The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, ‘Young’ and ‘Old’“, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39:3 (2012): 347–372.

Hampton, Mark, „Liberalism, the Press, and the Construction of the Public Sphere: Theories of the Press in Britain, 1830–1914.“, *Victorian Periodicals Review*, 37, no. 1 (2004): 72–92.

Енциклопедије

The Encyclopaedia Britannica, VIII, Cambridge 1910.

The Encyclopaedia Britannica, X, Cambridge 1910.

The Encyclopaedia Britannica, XI, Cambridge 1910.

ARTHUR EVANS AND THE UPRISING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1875-1878: CONTEMPORARY BRITISH PERCEPTION AND TODAY'S HISTORIOGRAPHICAL INTERPRETATIONS OF HIS WORKS

Summary: *The 1875 uprising in Herzegovina and Bosnia sparked a crisis that escalated from a regional conflict to a broader European issue, becoming a key element of the Eastern Question that captured the attention of the major European powers in the late 19th century. The debate over the preservation or removal of Ottoman rule in the Balkans captivated both political leaders and the public. In countries like Great Britain, public opinion played an increasingly significant role in shaping foreign policy, with individuals capable of influencing this process gaining more prominence. Travel writers and journalists, particularly war correspondents, had the opportunity to challenge the pro-Turkish sentiment that had been prevalent in British society for decades. One notable figure during this period was Arthur Evans, later famous as an archaeologist. In the 1870s, Evans made a name for himself as a travel writer and journalist, acknowledged by both supporters and critics alike. A passionate advocate for the rights of South Slavs under Ottoman rule, he traveled through European Turkey to learn about its people and wrote extensively to raise awareness of their struggles. His articles and travelogues became part of a broader anti-Turkish campaign, significantly influencing public opinion during the Great Eastern Crisis. Evans' works played an important role in shaping British perceptions of the Balkans at the time, and his writings have since been heavily utilized in historiography when studying this period of history.*

Key words: *Arthur Evans, Great Britain, Bosnia and Herzegovina, the Great Eastern Crisis, the Eastern Question, travel writing, public opinion.*